

NEDOSTAJUĆA KARIKA

**Analiza stanja u realizaciji programa rada sa počiniocima nasilja
u porodici u Srbiji**

Autorka izveštaja:

dr Slavica Adamović Zdravković

SADRŽAJ

1. Uvod	3
2. Šta su programi rada sa počiniocima nasilja u porodici?	4
3. Razvoj programa rada sa počiniocima nasilja u Srbiji	5
4. Analiza programa rada sa počiniocima nasilja u Srbiji	8
4.1. O istraživanju	8
4.2. Pružaoci programa rada sa počiniocima nasilja u porodici	10
4.2.1. Pružaoci usluge, finansiranje i broj uključenih počinitelaca u programima u okviru socijalne zaštite i civilnih organizacija	10
4.2.2. Pružaoci usluga u okviru sistema Ministarstva pravde - kazneno-popravnih zavoda, okružnih zatvora i povereničkih kancelarija	16
4.3. Bezbednost i dobrobit žrtava	19
4.4. Metodologija rada sa počiniocima i osiguranje kvaliteta	21
5. Analiza usklađenosti programa koji se aktuelno realizuju u Srbiji sa evropskim standardima	23
6. Barijere u uspostavljanju efikasnih, na sigurnosti žrtava zasnovanih programa rada sa počiniocima nasilja	27
7. Preporuke za unapređenje programa rada sa počiniocima nasilja u Srbiji	31
Literatura	33

1. UVOD

Cilj izveštaja je prikaz rada programa sa počiniocima nasilja u porodici koji su realizovani u Srbiji tokom 2023. i 2024. godine u okviru ustanova socijalne zaštite, organizacija civilnog društva i sistema Ministarstva pravde. Realizovano istraživanje imalo je za cilj prikupljanje relevantnih informacija o načinu rada programa i njihovoj usklađenosti sa Istanbulsom konvencijom, član 16 (CoE, 2011) i Evropskim standardima za počinioce nasilja u porodici (WWP EN, 2023).

Publikacija daje odgovor na pitanja ko su realizatori programa rada sa počiniocima nasilja u Srbiji danas, kako se programi realizuju, kako se realizuje podrška žrtvama u ovom kontekstu, kako se procenjuje rizik tokom realizacije programa, kakav je način finansiranja programa, kao i kakva je stabilnost realizacije programa.

Jedan od ciljeva sprovedene analize je i davanje preporuka za unapređivanje kvaliteta rada programa, kako u segmentu stručnog i organizacionog rada, tako i u odnosu na pitanje održivosti realizacije programa i stabilnost njihovog finansiranja. Pored toga, istraživanje je bilo usmereno na razumevanje da li se programi sprovode u bliskoj saradnji sa službama za podršku žrtvama, centrima za socijalni rad, policijom, pravosuđem, službama za sprovođenje uslovnih osuda, što je predviđeno Eksplanatornim izveštajem Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, član 16 (CoE, 2011), koju je naša zemlja ratifikovala 2013. godine.

Zahvaljujemo se Evropskoj mreži za programe rada sa počiniocima nasilja (u daljem tekstu WWP EN¹) koja je podržala realizaciju istraživanja, Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu i Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde koji su podržali proces prikupljanja podataka, kao i svim ustanovama i stručnjacima koji su svojim učešćem u istraživanju omogućili sačinjavanje ovog izveštaja.

¹ <https://www.work-with-perpetrators.eu/>

2. ŠTA SU PROGRAMI RADA SA POČINIOCIMA NASILJA U PORODICI?

Programi rada sa počiniocima nasilja u porodici su preventivni programi čiji je cilj promena stavova i ponašanja počinitelaca nasilja i sprečavanje ponavljanja nasilja uz obezbeđivanje sigurnosti žrtava. Programi rada sa počiniocima nasilja su deo intervencija društva koji su fokusirani na preuzimanje odgovornosti za nasilno ponašanje od strane počinitelaca nasilja.

Rad sa počiniocima nasilja u porodici predviđen je, kako međunarodnim, tako i domaćim strategijama i zakonskim dokumentima. Pekinška deklaracija i platforma za delovanje (1995)², Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici, odnosno Istanbulska konvencija (2011)³ predviđaju neophodnost rada sa počiniocima rodno zasnovanog nasilja, kao i neophodnost finansiranja ovih programa kako bi se sprečio recidiv nasilnog ponašanja. Naša zemlja je Konvenciju potpisala 2012. godine, a ratifikovala 2013. godine⁴. Takođe, drugim zakonskim dokumentima donetim u našoj državi - Krivičnim zakonom RS⁵, Zakonikom o krivičnom postupku RS⁶, Zakonom o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine⁷ i Strategijom za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021 - 2025. godine (Vlada Republike Srbije, 2021) - definisana je neophodnost realizacije programa rada sa počiniocima rodno zasnovanog nasilja.

Konvencija Saveta Evrope u članu 16 (2011)³, Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2021)⁷, kao i Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici (Vlada Republike Srbije, 2021) definišu neophodnost realizacije programa u bliskoj saradnji sa specijalizovanim službama za podršku

²Pekinška deklaracija i platforma za delovanje, https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Pekinska_deklaracija_i_Platforma_delovanja1.pdf

³ Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, <https://rm.coe.int/>

⁴ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 012/13, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2246-13Lat.pdf>

⁵ Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019, <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>

⁶ Zakonik o krivičnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US, https://www.paragraf.rs/propisi/zakonik_o_krivicnom_postupku.html

⁷ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, „Službeni glasnik RS“, br. 52/2021-7, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>

žrtvama nasilja. Međutim, i pored navedene zakonske regulative i postojećih dokumenata, još uvek pravilnicima i drugim neophodnim dokumentima nije definisano mesto i način realizacije programa rada sa počiniocima rodno zasnovanog nasilja u našoj zemlji.

3. RAZVOJ PROGRAMA RADA SA POČINIOCIMA NASILJA U SRBIJI

Razvijanje programa rada sa počiniocima nasilja u Americi i Evropi započeto je 70-ih i 80-ih godina prošlog veka. U našoj zemlji sistemsko uvođenje programa rada počinje 2011. godine kada je grupa stručnjaka iz centara za socijalni rad prošla obuku za norveški program Alternativa nasilju u porodici (Alternativ til Vold, ATV⁸). Na temelju te edukacije, napravili su obuku za profesionalce za rad sa počiniocima partnerskog nasilja, obuku za trenere i 2012. godine akreditovali program u Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu (Sekulić i Malešević, 2012). Program je bio namenjen obuci profesionalaca u socijalnoj zaštiti, pre svega u centrima za socijalni rad.

Nakon 2011. godine programi su se realizovali u više gradova u sistemu socijalne zaštite (Kragujevac, Beograd, Niš, Novi Sad, Subotica, Leskovac, Vršac i drugi), uglavnom sporadično i u zavisnosti od postojećeg projektnog finansiranja. Analiza usklađenosti programa rada u Srbiji sa odredbama Istanbulske konvencije i preporukama pratećih dokumenata sprovedena je 2017. godine (Jovanović Belotić, 2017b). Analiza je pokazala da programi ispunjavaju 9 od preporučenih 21 indikatora standarda za primenu programa, kao i da u Srbiji ne postoje standardi programa rada sa počiniocima nasilja u partnerskim odnosima. Takođe, jedan od zaključaka je bio i da postojeći akreditovani program obuke treba da se revidira i prilagodi evropskim standardima, sa posebnim naglaskom na procenu rizika i upravljanje rizikom - paralelno i od strane profesionalaca i profesionalki koji/e rade sa počiniocima nasilja i od strane profesionalki koje rade sa žrtvama rodno zasnovanog nasilja.

Rezultati navedene analize su ukazali na neophodnost definisanja standarda rada sa počiniocima nasilja u našoj zemlji, što je 2018. godine grupa

⁸ <https://atv-stiftelsen.no/english/>

stručnjaka/stručnjakinja iz „Nacionalne mreže za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA”, stručnjakinje iz organizacija civilnog društva koje rade sa žrtvama nasilja („Oaza sigurnosti“ iz Kragujevca, „SOS ženski centar iz Novog Sada”, „Žene za mir” iz Leskovca i „Peščanik” iz Kruševca) i predstavnice Republičkog i Pokrajinskog zavoda za socijalnu zaštitu i uradila. Ova radna grupa je sačinila predlog nacрта standarda rada sa počiniocima partnerskog nasilja u našoj zemlji, koji je usklađen sa Evropskim standardima. Naredne, 2019. godine realizovana je pilot provera predloga standarda u Novom Sadu i Kragujevcu, u kojoj su program rada sa počiniocima nasilja realizovali stručnjaci iz „Nacionalne mreže za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA“, a podršku žrtvama su pružale stručnjakinje iz „SOS Ženskog centra“ u Novom Sadu i „Oaze sigurnosti“ u Kragujevcu. Nakon realizovanog pilotiranja urađena je finalna verzija standarda rada sa počiniocima partnerskog nasilja (Jovanović Belotić, 2019). U skladu sa načinjenim standardima programi su narednih godina realizovani u Kragujevcu, Novom Sadu, Nišu, Leskovcu, Užicu i Bajinoj Bašti, uz projektnu podršku. Profesionalci/ke iz „Nacionalne mreže za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA“ su u ovim mestima sprovodili programe u saradnji sa organizacijama koje pružaju podršku ženama žrtvama nasilja („SOS Ženski centar“ Novi Sad, „Oaza sigurnosti“ Kragujevac, „Osvit“ Niš, „Žene za mir“ Leskovac, „Ženski centar Užice“).

Imajući u vidu da program rada sa počiniocima nasilja iz 2012. godine ne ispunjava sve potrebne standarde, grupa stručnjaka je 2022. godine akreditovala novi program za rad sa počiniocima partnerskog nasilja, koji je pored tema relevantnih za problem partnerskog nasilja, na koje je bio usmeren i prethodni program, definisala i način saradnje sa specijalizovanim službama za podršku žrtvama i neophodnost pružanja kontinuirane podrške žrtvama, zajedničke procene i zajedničkog upravljanja rizikom tokom realizacije programa, kako od strane realizatora programa, tako i od strane službe koja radi sa žrtvama, i produžila trajanje programa rada sa počiniocima nasilja (Jovanović Belotić, Adamović Zdravković, Padejski Šekerović, Perić i Petronijević, 2022).

Sve navedene promene urađene su u skladu sa Smernicama za razvoj standarda za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici (WWP EN, 2018) i standardima rada u našoj zemlji (Jovanović Belotić, 2019). Važno je napomenuti da je većina opisanih tačaka razvoja programa rada sa počiniocima nasilja u okviru socijalne zaštite

Srbiji podržana projektno, od strane internacionalnih donatora (u najvećoj meri Programa Ujedinjenih Nacija za Razvoj-UNPD⁹).

Programi rada sa počiniocima nasilja u okviru Ministarstva pravde razvijaju se u okviru sistema izvršenja zavodskih sankcija (okružni zatvori i kazneno-popravni zavodi). Specijalizovani program je kreiran u okviru projekta podržanog od strane Saveta Evrope¹⁰, kao jedini program tog tipa u okviru zatvora na Zapadnom Balkanu koji je identifikovan u istraživanju sprovedenom 2022 godine (WWP EN, 2022).

„Jačanje zaštite ljudskih prava lica lišenih slobode i osuđenih lica u Srbiji“, faza II, koji je realizovao Savet Evrope u Srbiji u saradnji sa Upravom za izvršenje krivičnih sankcija, a uz finansijsku podršku Evropske unije i Saveta Evrope, kreiran je program za počinioce nasilja u porodici na čijoj izradi je radila radna grupa vođena od strane eksperata Saveta evrope, a koju su činili zaposleni u Službama za tretman pri kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima. Program je pretočen u publikaciju gde se nalaze kako teorijske osnove programa tako i jasna uputstva i materijali za njegovu primenu. Od 2020. godine kada je program završen, on je dat na korišćenje svim kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima, a zaposleni su prošli i dodatnu obuku za primenu ovog programa. S obzirom da podrazumeva grupni rad i dobrovoljan pristanak osuđenih da u njemu učestvuju dinamika sprovođenja ovog programa zavisi od zavoda do zavoda, a takođe na uspešno sproveden program utiče i dužina same sankcije. Uprava je uložila određene napore da se rad sa počiniocima nasilja u porodici standardizuje i ujednači kvalitet rada sa osuđenima u svima kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima upravo kreiranjem posebnog programa i sprovođenjem obuke za njegovu implementaciju.

⁹ <https://www.undp.org/serbia>

¹⁰ Program je kreiran u okviru projekta „Strengthening Human Rights Protection of Convicts in Serbia“, faza II.

4. ANALIZA PROGRAMA RADA SA POČINIOCIMA NASILJA U SRBIJI

4.1. O ISTRAŽIVANJU

Mapiranje aktuelnog stanja o realizaciji programa rada sa počiniocima nasilja u porodici tokom 2023. i 2024. godine realizovano je kroz dve faze:

a) *Mapiranje aktuelnih pružalaca usluge kroz popunjavanje online upitnika.*

Za potrebe ispitivanja kreiran je upitnik koji je pratio kriterijume definisane Evropskim standardima u radu sa počiniocima nasilja (WWP EN, 2023). Upitnik je, od strane Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu i „Nacionalne mreže za rad sa počiniocima nasilja OPNA“ prosleđen svim centrima za socijalni rad u Republici Srbiji, centrima za pružanje usluga socijalne zaštite (Centar za razvoj usluga socijalne zaštite „Knjeginja Ljubica“ Kragujevac, Gradski centar za usluge socijalne zaštite Užice, Centar za pružanje usluga socijalne zaštite Grada Zrenjanina „Most“), kao i drugim organizacijama civilnog društva koje realizuju ili su realizovale program rada sa počiniocima partnerskog nasilja („Nacionalna mreža za programe rada sa počiniocima nasilja OPNA“, „Krizni centar za muškarce“ u Beogradu, Udruženje građana „Međunarodna mreža pomoći IAN“ Beograd, „Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja“ Bajina Bašta, NVO „PEC - preventivno edukativni centar“ Niš). Takođe, upitnik je uz saglasnost i u saradnji sa Upravom za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde, upućen svim kazneno-popravnim zavodima, okružnim zatvorima i povereničkim kancelarijama u okviru Odeljenja za izvršenje vanzavodskih sankcija i mera (u daljem tekstu Poverenička služba) u Srbiji. Istraživanje je sprovedeno tokom aprila i maja 2024. godine.

b) *Online fokus grupe i intervjui sa aktuelnim i nekadašnjim realizatorima programa.*

Planirana je realizacija dve online fokus grupe - jedna, sa stručnjacima i stručnjakinjama koje programe realizuju u okviru socijalne zaštite i u okviru udruženja građana i druga, sa profesionalcima iza kazneno-popravnih zavoda, okružnih zatvora i povereničkih kancelarija. U okviru istraživanja realizovana je jedna fokus grupa, sa profesionalcima iz socijalne zaštite i udruženja građana. S obzirom na kratak vremenski rok u kojem je istraživanje realizovano, nije bilo moguće na vreme obezbediti

saglasnost Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za učešće profesionalaca iz sistema pravosuđa u fokus grupi, što predstavlja ograničenje realizovanog istraživanja. Bez fokus grupe i direktnog kontakta sa profesionalcima iz sistema pravosuđa nije bilo moguće detaljnije pojasniti način realizacije programa sa počiniocima nasilja u njihovom okviru. Delimično, cilj fokus grupe realizovan je na drugačiji način. Ustanovama koje su učestvovala u istraživanju su u pisanoj formi upućena pitanja o načinu realizacije programa ali je odgovor, pretpostavljamo zbog kratkog vremenskog roka, dobijen samo od dve ustanove (Okružni zatvor u Kraljevu i Kazneno popravni zavod u Somboru). Takođe, organizovan je sastanak sa načelnicom Povereničke službe, na kome su dobijene potrebne informacije o programima rada sa počiniocima nasilja u porodici u ovom sistemu.

Obavljeni su intervjui sa 9 stručnjaka i stručnjakinja iz centara za socijalni rad koji su u odgovoru na upitnik naveli da realizuju programe rada sa počiniocima nasilja. Kroz intervju je razjašnjeno da nisu u pitanju specijalizovani programi rada sa počiniocima nasilja, već da je u pitanju rad sa počiniocima nasilja u okviru redovne procesne zaštite. Takođe, realizovani su usmeni razgovori sa jednim brojem predstavnika kazneno-popravnih zavoda radi razjašnjavanja određenih nejasnoća (da li se istraživanje odnosi samo na punoletne ili i na maloletne osobe; na žene koje su počinile nasilje, i dr), kao i sa predstavnicima okružnih zatvora i povereničkih kancelarija.

Cilj fokus grupe je bio prikupiti detaljnije kvalitativne informacije o načinu realizacije programa, o teškoćama u realizaciji, razlozima zašto se programi ne realizuju aktuelno, o preporukama za buduću realizaciju programa. Fokus grupa, elektronska komunikacija i telefonski intervjui su realizovani tokom juna 2024. godine.

4.2. PRUŽAOCI PROGRAMA RADA SA POČINIOCIMA NASILJA U PORODICI

4.2.1. PRUŽAOCI USLUGE, FINANSIRANJE I BROJ UKLJUČENIH POČINILACA U PROGRAMIMA U OKVIRU SOCIJALNE ZAŠTITE I CIVILNIH ORGANIZACIJA

Upitnik je popunilo 84 ustanove/organizacije. Od ukupnog broja, 81 su ustanove u sistemu socijalne zaštite (78 centra za socijalni rad i 3 lokalna centra za pružanje usluga socijalne zaštite - Kragujevac, Užice i Zrenjanin) i 3 organizacije civilnog društva („Nacionalna mreža za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA“ Leskovac, „PEC-preventivno edukativni centar“ Niš i „Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja“ Bajina Bašta).

Tabela 1: Aktuelni realizatori programa rada sa počiniocima partnerskog nasilja

	Aktuelni realizatori programa	Ustanova/Udruženje građana	Mesto
1.	Gradski centar za socijalni rad-Savetovalište za brak i porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Beograd
2.	Gradski centar za usluge socijalne zaštite- Savetovalište za porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Užice
3.	„Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja”	Udruženje građana	Bajina Bašta
4.	Centar za socijalni rad grada Vršca-Međupštinsko savetovalište za predbračne, bračne i porodične odnose	Ustanova socijalne zaštite	Vršac

Tabela 2: Nekadašnji realizatori programa rada sa počiniocima partnerskog nasilja

	Raniji realizatori programa	Ustanova/Udruženje građana	Mesto
1.	Gradski centar za socijalni rad-Savetovalište za brak i porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Beograd

2.	Gradski centar za usluge socijalne zaštite- Savetovanište za porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Užice
3.	„Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja”	Udruženje građana	Bajina Bašta
4.	Centar za socijalni rad grada Vršca- Međupštinsko savetovanište za predbračne, bračne i porodične odnose	Ustanova socijalne zaštite	Vršac
5.	Centar za socijalni rad - Savetovanište za porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Subotica
6.	Centar za socijalni rad	Ustanova socijalne zaštite	Apatin
7.	Centar za socijalni rad “Sveti Sava”- Savetovanište za brak i porodicu	Ustanova socijalne zaštite	Niš
8.	Centar za socijalni rad Grada Novog Sada	Ustanova socijalne zaštite	Novi Sad
9.	Centar za socijalni rad	Ustanova socijalne zaštite	Čačak
10.	Centar za socijalni rad	Ustanova socijalne zaštite	Leskovac
11.	„Nacionalna mreža za rad sa počiniocima nasilja u porodici OPNA“	Udruženje građana	Leskovac ¹¹
12.	„PEC - preventivno edukativni centar“ Niš	Udruženje građana	Niš
13.	Centar za razvoj lokalnih usluga u Kragujevcu „Knjeginja Ljubica“	Ustanova socijalne zaštite	Kragujevac

Od ukupnog broja ustanova/organizacija koje su popunile upitnik, specijalizovane programe rada sa počiniocima partnerskog nasilja u prethodnom periodu realizovalo je ukupno 13 ustanova/organizacija, od kojih samo 4 aktuelno, tokom 2023. i 2024. godine. Dobijeni podaci ukazuju na značajan pad broja realizatora ove usluge tokom

¹¹ Sedište ovog udruženja građana je u Leskovcu. Obzirom da je udruženje mreža koja okuplja stručnjake i stručnjakinje iz različitih gradova u Srbiji, ova organizacija je sprovodila programe u više gradova.

vremena, što se pre svega može povezati sa projektnim načinom finansiranja usluge koji nema kontinuitet. Programi su prestali da se realizuju u Kragujevcu, Nišu, Novom Sadu i Subotici, u gradovima koji su prethodnih godina uspevali da održe značajan kontinuitet pružanja usluge. Takođe, prestali su da se realizuju u Leskovcu, Čačku, Apatinu, Novoj Varoši, Osečini i Somboru, u gradovima u kojima su po rezultatima mapiranja iz 2017. godine bili realizovani. Nemamo podatke o UG „Krizni centar za muškarce“ i UG „Međunarodna mreža pomoći IAN“ iz Beograda koji nisu učestvovali u istraživanju. Identifikovana su dva nova pružaoca usluge u Užicu i Bajinoj Bašti. „Nacionalna mreža OPNA“ je tokom prethodnih godina sprovedila programe u nekoliko gradova u Srbiji u kojima ima članove (Kragujevac, Novi Sad, Leskovac, Niš i Užice), i programe je realizovala u partnerstvu sa ženskim NGO („Oaza sigurnosti“ iz Kragujevca, „SOS ženski centar“ iz Novog Sada, „Žene za mir“ iz Leskovca, „Osvit“ Niš, i „Ženski centar Užice“). Programi se dominantno sprovode u okviru sistema socijalne zaštite i značajno manje u okviru organizacija civilnog društva. Svi navedeni programi realizuju se sa odraslim, punoletnim muškarcima koji su počinili partnersko nasilje.

Što se tiče finansiranja realizacije programa rada sa počiniocima partnerskog nasilja, za jedan program koji se aktuelno realizuje (Bajina Bašta) dugoročno su opredeljena sredstva od strane lokalnih institucija. Program je u navedenoj lokalnoj samoupravama definisan kao jedna od usluga socijalne zaštite koja se budžetski finansira, i profesionalci koji su angažovani realizuju samo program rada sa počiniocima nasilja, za razliku od rezultata istraživanja iz 2017. godine (Jovanović Belotić, 2017b), kada ovakav način finansiranja usluge nije postojao, i predstavlja dobru praksu u realizaciji programa. U Gradskom centru za socijalni rad Beograd, Savetovalištu za brak i porodicu, Gradskom centru za usluge socijalne zaštite-Savetovalištu za porodicu i u Centru za socijalni rad - Međuopštinskom savetovalištu za predbračne, bračne i porodične odnose u Vršcu nema dodatnog finansiranja programa, već se program realizuje u okviru sredstava koje ustanova dobija za sprovođenje svojih osnovnih aktivnosti. Program se realizuje u okviru usluge Savetovališta, a profesionalci koji realizuju program su angažovani i na drugim poslovima (savetodavno-terapijski rad). Preostale ustanove i organizacije koje su programe realizovale do 2023. godine, realizovale su ih uz podršku internacionalnih donatora ili lokalnih i državnih institucija (Udruženje građana „OPNA“ - UNDP i

Evropska mreža za rad sa počiniocima nasilja; Udruženje građana „PEC-preventivno edukativni centar“ Niš- internacionalni donatori; CSR u Subotici - lokalne ili državne institucije; CSR Čačak - internacionalni donatori, CSR Novi Sad - lokalne i državne institucije i internacionalni donatori (UNDP); Centar za razvoj lokalnih usluga „Knjeginja Ljubica“ - internacionalni donatori ili je program realizovan u okviru redovnih aktivnosti bez posebnih dodatnih sredstava; CSR Apatin i CSR Leskovac - nije bilo dodatnog finansiranja programa već je realizovan u okviru redovnih aktivnosti centra). Dobijeni podaci upućuju na nestabilnu realizaciju programa kako zbog njihovog projektnog finansiranja, tako i zbog realizacije programa kao dela redovnih aktivnosti centara za socijalni rad, što dodatno otežava i inače opterećene resurse stručnjaka u socijalnoj zaštiti, i otvara pitanje konflikta interesa.

U narednoj tabeli prikazan je broj upućenih počinitelja, kao i uputni organ.

Tabela br. 3: Uputni organ i broj upućenih počinitelja u 2023. godini u Srbiji (OJT-Osnovno javno tužilaštvo; CSR-Centar za socijalni rad)

Pružaoци usluge	Uputni organ	Broj upućenih počinitelja	Ukupan broj upućenih počinitelja
Gradski centar za socijalni rad- Savetovanište za brak i porodicu Beograd	OJT	13	53
	CSR	29	
	Sud	11	
Gradski centar za usluge socijalne zaštite- Savetovanište za porodicu Užice	OJT	6	7
	CSR	1	
„Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja” Bajina Bašta	CSR	3	3
Centar za socijalni rad Grada Vršca- Međupštinsko savetovanište za predbračne, bračne i porodične odnose	OJT	11	12
	Sud	1	
Ukupno	OJT	30	75
	CSR	33	

	Sud	12	
--	-----	----	--

*Tabela br. 4: Uputni organ i broj upućenih počinitelaca u 2024. godini u Srbiji
(OJT-Osnovno javno tužilaštvo; CSR-Centar za socijalni rad)¹²*

Pružaoци usluge	Uputni organ	Broj upućenih počinitelaca	Ukupan broj upućenih počinitelaca
Gradski centar za socijalni rad-Savetovalište za brak i porodicu Beograd	OJT	0	38
	CSR	25	
	Sud	13	
Gradski centar za usluge socijalne zaštite-Savetovalište za porodicu Užice	OJT	1	1
	CSR	0	
„Udruženje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih roditelja” Bajina Bašta	CSR	1	1
	OJT	0	
	Sud	0	
Centar za socijalni rad Grada Vršca-Međupštinsko savetovalište za predbračne, bračne i porodične odnose	OJT	8	8
	Sud		
	Sud	0	
Ukupno	OJT	9	48
	CSR	26	
	Sud	13	

¹² Odnosi se na period januar-maj (upitnici su popunjavani u aprilu i maju 2024. godine)

Ukupno, tokom 2023. godine, četiri pružaoca usluge radila su sa 75 počinioca nasilja, a tokom 2024. godine se radi sa 48 počinitelaca nasilja. Generalno, kod najvećeg broja pružalaca usluge, broj počinitelaca nasilja koji su upućeni na programe je veoma mali, kako aktuelno, tako i u prethodnim godinama (Jovanović Belotić 2017b), a možemo pretpostaviti da je broj počinitelaca koji su uspešno završili program još manji. Moguće je pretpostaviti da je mali broj upućenih počinitelaca, sa jedne strane, povezan sa nedovoljnim brojem pružalaca usluga i nedovoljnim brojem pružalaca usluge koji rade u kontinuitetu, što je posebno važno za upućivanje od strane suda, i sa druge strane sa nedovoljnom informisanošću potencijalnih uputnih organa o programima rada sa počiniocima nasilja.

Generalno, na osnovu značajnog pada broja pružalaca usluge programa rada sa počiniocima partnerskog nasilja možemo zaključiti da se realizacija programa u okviru redovne delatnosti ustanove, pre svega centara za socijalni rad, sa jedne strane nije pokazala održivom, dok sa druge strane takva realizacija programa nije mogla izbeći pitanje sukoba profesionalnih uloga, kao i pitanje kvaliteta realizacije programa imajući u vidu veliku opterećenost brojem predmeta i nedostatak broja zaposlenih u centrima za socijalni rad.

Sa druge strane, jedan broj pružalaca usluge koji je upoznat sa standardima rada sa počiniocima nasilja i koji je učestvovao u pilotiranju standarda u našoj zemlji nije spreman da nastavi sa realizacijom programa bez kontinuiranog rada sa žrtvama, što u ovom trenutku u našem sistemu nije moguće obezbediti u većini gradova u kojima se programi realizuju. U nekim gradovima ne postoje ženske organizacije, u nekim gradovima nema dovoljne saradnje između ženskih organizacija i pružalaca usluge programa rada sa počiniocima nasilja, takođe postoji nedovoljna informisanost profesionalaca iz oba servisa o tome kako njihova saradnja treba da izgleda. Grupa stručnjaka je 2022. godine napravila novi program rada sa počiniocima nasilja u porodici (Jovanović Belotić i sar., 2022) koji je usklađen sa svim kriterijumima koje definišu Evropski standardi. Međutim, do sada nije organizovana ni jedna obuka profesionalaca u skladu sa ovim programom, pa samim tim ni edukacija većeg broja profesionalaca o realizaciji programa u skladu sa Evropskim standardima (2023) i predlogom standarda kreiranim u našoj zemlji (Jovanović Belotić, 2019).

4.2.2.. PRUŽAOCI USLUGA U OKVIRU SISTEMA MINISTARSTVA PRAVDE - KAZNENO-POPRAVNIH ZAVODA, OKRUŽNIH ZATVORA I POVERENIČKIH KANCELARIJA

U sistemu Ministarstva pravde upitnik je preko Uprave za izvršenje krivičnih sankcija prosleđen kazneno-popravnim zavodima, okružnim zatvorima i povereničkim kancelarijama. Upitnik je, od ukupno 27 ustanova u kojima se izvršavaju zavodske sankcije prema punoletnim licima¹³ popunilo 13 ustanova (Okružni zatvor u Beogradu, Okružni zatvor u Prokuplju, Okružni zatvor u Vranju, Okružni zatvor u Leskovcu, Okružni zatvor u Zrenjaninu, Okružni zatvor u Zaječaru, Okružni zatvor u Kraljevu, Specijalna zatvorska bolnica, KPZ u Pančevu, KPZ u Somboru, KPZ u Šapcu, KPZ u Požarevcu Zabela, KPZ u Smederevu). Jedan broj zavoda i zatvora sa kojima je ostvaren telefonski kontakt, imao je tehničkih teškoća sa otvaranjem upitnika, koje zbog kratkog vremenskog roka u kome je realizovano istraživanje nisu prevaziđene zbog čega, i pored spremnosti, nisu uspeli da učestvuju u istraživanju. Od ukupno 25 povereničkih kancelarija u okviru Odeljenja za izvršenje vanzavodskih sankcija i mera, upitnik su popunile samo 3 povereničke kancelarije - Zrenjanin, Kragujevac i Subotica, što je moguće posledica činjenice što se u njima ne realizuju specijalizovani programi za počiniocima nasilja u porodici (podatak dobijen elektronskim putem od strane Odeljenja za izvršenje vanzavodskih sankcija i mera).

Od ukupnog broja ustanova koje su popunile upitnik dobijeni podaci pokazuju da je 5 ustanova sprovodilo, a 4 aktuelno sprovodi programe rada sa počiniocima nasilja u porodici. Podaci su prikupljeni od nedovoljnog broja ustanova (polovina ustanova nije učestvovala u istraživanju), što predstavlja ograničenje prilikom donošenja zaključaka o realizaciji programa rada sa počiniocima nasilja u porodici u okviru Ministarstva pravde.

Tabela 5: Ustanove u okviru Ministarstva pravde koje aktuelno tokom 2023. i 2024. godine realizuju program rada sa počiniocima nasilja u porodici

¹³ U istraživanje se nisu bile uključene 2 ustanove koje rade sa maloletnicima - zatvor za maloletnike i vaspitno-popravni dom Kruševac

	Aktuelni realizatori programa	Mesto
1.	Specijalna zatvorska bolnica	Beograd
2.	Kazнено-popravni zavod	Pančevo
3.	Kazнено-popravni zavod	Sombor
4.	Okružni zatvor	Zaječar

Tabela 6: Ustanove u okviru Ministarstva pravde koje su ranije realizovale programe rada sa počiniocima nasilja u porodici

	Aktuelni realizatori programa	Mesto
1.	Okružni zatvor	Vranje
2.	Okružni zatvor	Leskovac
3.	Okružni zatvor	Smederevo
4.	Okružni zatvor	Kraljevo
5.	Kazнено popravni zavod Zabela	Požarevac

Od ukupnog broja ustanova koje su učestvovalе u istraživanju, pet ustanova do sada nikada nije sprovodilo specijalizovane programe rada sa počiniocima nasilja u porodici (Okružni zatvor u Beogradu, Okružni zatvor u Prokuplju, Okružni zatvor u Zrenjaninu, KPZ u Šapcu, KPZ u Beogradu). Specijalizovani programi takođe nikada nisu sprovedeni u okviru Povereničkih kancelarija.

Broj počinilaca uključen u program u ustanovama koje aktuelno realizuju specijalizovani program prikazan je u narednoj tabeli.

Tabela 7: Broj počinilaca uključenih u programe u 2023. godini

	Aktuelni realizatori programa	Broj uključenih počinilaca	Mesto
1.	Specijalna zatvorska bolnica	547	Beograd
2.	Kazнено-popravni zavod	5	Pančevo

3.	Kazнено-popravni zavod	15	Sombor
4.	Okružni zatvor	0	Zaječar

Tabela 8: Broj počinitelaca uključenih u programe u 2024. godini

	Aktuelni realizatori programa	Broj uključenih počinitelaca	Mesto
1.	Specijalna zatvorska bolnica	288	Beograd
2.	Kazнено-popravni zavod	0 ¹⁴	Pančevo
3.	Kazнено-popravni zavod	11	Sombor
4.	Okružni zatvor	10	Zaječar

Sve navedene ustanove koje su realizovale ili realizuju program rada sa počiniocima nasilja rade po programu namenjenom osobama koje su počinile nasilje prema članovima porodice (partnerki/partneru, deci, roditeljima, sibličima i dr. članovima porodice). Ovaj program nije specijalizovano dizajniran za muškarce počinioce partnerskog nasilja.

U najvećem broju ustnova koje realizuju program, broj počinitelaca uključenih u program je mali, što je trend koji je primećen i u sistemu socijalne zaštite. Izuzetak je Specijalna zatvorska bolnica u Beogradu koja je navela podatke o velikom broju počinitelaca nasilja u porodici koji prolaze kroz program (835 lica za period od 17 meseci), što otvara pitanje da li se prikazan broj odnosi i na one koji su počinili druga krivična dela i koji su uključeni u drugu vrstu tretmana (a ne specijalizovan program za počinioce nasilja u porodici). Činjenica da fokus grupa u sistemu pravosuđa nije realizovana, i u odnosu na ove podatke, predstavlja ograničenje za donošenje jasnih i preciznih zaključaka.

¹⁴ Realizacija programa nije započeta 2024 do perioda realizovanja istraživanja, ali se realizacija planira u navedenoj godini.

4.3. BEZBEDNOST I DOBROBIT ŽRTAVA

Istanbulska konvencija ističe da je cilj rada sa počiniocima nasilja u porodici usvajanje nenasilnog načina ponašanja, sprečavanje daljeg nasilnog ponašanja i promena obrazaca nasilnog ponašanja. Osnovni cilj je osigurati bezbednost žrtava nasilja, tj. smanjiti rizik od ponavljanja nasilja, a za postizanje tog cilja neophodno je programe realizovati u bliskoj saradnji sa specijalizovanim službama za podršku žrtvama.

Da bi to obezbedili, programi rada treba da budu zasnovani na najboljim praksama i istraživanjima, da ohrabruju počinioce da preuzmu odgovornost za svoje postupke i preispitaju stavove i uverenja prema ženama, da ih sprovode vešti i posebno edukovani profesionalci, ne izolovano već u bliskoj saradnji sa servisima za podršku žrtvama nasilja, policijom, pravosuđem, službama za zaštitu dece, te da počinioci na programe mogu biti upućeni od uputnog organa ili se mogu samoinicijativno uključiti, što su kriterijumi predviđeni Evropskim standardima (WWP EN, 2023).

Rezultati sprovedenog istraživanja u odnosu na primenu standarda bezbednost i dobrobit žrtava su prikazani pre svega u odnosu na programe koji se sprovode u okviru socijalne zaštite i civilnih organizacija. Praksa programa koji funkcionišu u okviru sistema zavodskih sankcija u odnosu na ovaj standard je opisana uz ograničenje koje se odnosi na nedostatak podataka prikupljenih u ovom istraživanju.

Podaci pokazuju da praksa rada u odnosu na standard bezbednost i dobrobit žrtava u sistemu socijalne zaštite i organizacija civilnog društva nije ujednačena. Svi aktuelni realizatori programa navode da informišu žrtve o mogućnosti dobijanja podrške. Jedan broj programa (2) podršku žrtvama pruža na istoj lokaciji gde se realizuje rad sa počiniocima, što predstavlja potencijalno rizičnu praksu i u suprotnosti je sa definisanim standardom rada. Ni jedan od 4 programa koji se aktuelno sprovode nema saradnju sa ženskim organizacijama, a samo jedan od programa ima kontinuiranu saradnju sa drugim profesionalcima iz svoje službe koji rade sa žrtvama. Dva programa upućuju žrtve na ženske organizacije, ali sa njima nemaju nikakvu saradnju, a u jednom programu podršku žrtvama pružaju isti profesionalci koji rade sa počiniocima nasilja, što je u suprotnosti sa standardima rada. Jedino program koji podršku žrtvama organizuje od strane drugih stručnjaka/inja u okviru svoje ustanove, kroz zajedničku saradnju i praćenje vrši procenu i upravljanje rizikom tokom realizacije

programa. Programi koji rade sa žrtvama, žrtvu kontaktiraju u roku od 10 dana, informišu je o uključivanju počinioca u program i mogućnosti dobijanja psihološke podrške od strane nezavisnih stručnjaka. Žrtve su informisane o ciljevima, strukturi realizacije programa, kao i o ograničenjima programa rada sa počiniocima nasilja. Učešće žrtava je u svim programima dobrovoljno i ne utiče na realizaciju programa sa počiniocima nasilja. Ovakva praksa u skladu je sa Evropskim standardima.

Praćenje i upravljanje rizikom tokom realizacije programa takođe je neujednačeno. Svi realizatori programa navode da reaguju kada dođe do visokog rizika. Dva od četiri programa navode da imaju procedure za procenu rizika i da koriste upitnike za procenu rizika, a druga dva da ne sprovode procenu rizika i nemaju procedure za upravljanje rizikom. Jedan od programa navodi da je procena rizika zadatak drugih institucija. Procenu rizika vrše na osnovu informacija prikupljenih od strane počinioca, žrtava, kad god je to moguće, i od drugih institucija.

Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da uključivanje ostalih potencijalnih žrtava (dece i drugih članova porodice) nije u fokusu rada ni jednog programa. Ukoliko dođe do saznanja o nasilju prema deci, svi programi reaguju obaveštavanjem nadležnih institucija.

Tokom prethodnih godina „Nacionalna mreža za programe rada sa počiniocima nasilja OPNA” je u nekoliko gradova (Kragujevac, Novi Sad, Leskovac, Niš, Užice) realizovala saradnju sa ženskim organizacijama („Oaza sigurnosti”, „SOS ženski centar“, „Žene za mir“, „Osvit“, Ženski centar Užice“) koje su u kontinuitetu tokom realizacije programa pružale podršku žrtvama i saradivale u proceni i praćenju rizika. Stručnjaci „Nacionalne mreže za programe rada sa počiniocima nasilja OPNA“ su kontinuirano saradivali sa ženskim organizacijama u procesu procene i upravljanja rizikom. Oba servisa su koristila upitnik za procenu rizika, na zajedničkim sastancima procenjivala rizik od ponavljanja nasilja, i zajednički donosila odluke o koracima koje je potrebno sprovesti da bi se obezbedila sigurnost i dobrobit žrtava.

Prilikom realizacije programa u okružnim zatvorima i kazneno-popravnim zavodima nema kontakata sa žrtvama, niti se kontakt sa žrtvom uspostavlja nakon izlaska počinioca iz zatvora/zavoda kada se može očekivati povećan rizik od ponavljanja nasilja. U zatvorima i zavodima se za procenu rizika koriste Upitnici za osuđene prema kojima se izvršava kazna do i tri godine i preko tri godine. Upitnici

služe za procenu rizika osuđenog, stepena društvene opasnosti od ispoljavanja asocijalnog, antisocijalnog i kriminalnog ponašanja za vreme boravka u zavodu i van njega. Upitnici su sastavni deo podzakonskih akata, direktive o načinu rada službenika u Zavodima za izvršenje krivičnih sankcija. Rizik se procenjuje prilikom prijema i uključivanja počinitelaca u program, tokom trajanja programa i prilikom pripreme za postpenalni prihvata. U slučaju potrebe koriste i psihološke testove. O procenjenom stepenu rizika obaveštavaju institucije koje su učestvovala u predistražnom i sudskom postupku, a prilikom pripreme za postpenalni prihvata, u saradnji sa policijom i centrom za socijalni rad, žrtvu obaveštavaju o isteku kazne. Jedna od ustanova navodi da tokom trajanja penalnog tretmana povremeno kontaktiraju žrtvu (KPZ u Somboru). Iz dobijenih podataka nije moguće zaključiti koliko su upitnici specijalizovani za procenu rizika od nasilja prema ženama i drugim članovima porodice, a koliko su u pitanju opšte skale za procenu rizika od kriminalnog ponašanja.

4.4. METODOLOGIJA RADA SA POČINIOCIMA I OSIGURANJE KVALITETA

Evropski standardi rada sa počiniocima nasilja definišu minimalno trajanje programa kako bi se postigli održivi efekti - minimalno trajanje intenzivnog grupnog rada je 48 sati, dok čitav program, koji uključuje i fazu procene, traje 51 sat. Svi programi koje se aktuelno realizuju ili su realizovani prethodnih godina, u socijalnoj zaštiti i organizacijama civilnog društva, realizuju se po akreditovanom programu iz 2012. godine po kome je trajanje intenzivnog grupnog rada 36 sati. Trajanje ovih programa je 6 sesija (po 90 minuta) kraće od standardima predviđenog trajanja programa, na osnovu čega možemo zaključiti da ovaj standard aktuelni programi u sistemu socijalne zaštite ne ispunjavaju. U odnosu na broj predviđenih individualnih razgovora koji prethodne intenzivnom grupnom tretmanu, akreditovani program je usklađen sa Evropskim standardima, koji predviđaju 3 sata individualnog rada. Navedeni akreditovani program definiše 4 individualna razgovora.

Svi profesionalci u sistemu socijalne zaštite i organizacijama civilnog društva koji tokom 2023. i 2024. godine realizuju program, ili su ga realizovali tokom prethodnih godina, imaju edukaciju iz navedenog akreditovanog programa i program realizuju u skladu sa njim.

Prethodno akreditovani program koji koriste svi aktuelni pružaoci usluge u sistemu socijalne zaštite je kreiran za muškarce, počinioce nasilja prema partnerkama ili bivšim partnerkama. Sadrži 8 tema, od kojih se svaka tema obrađuje kroz 3 sesije: Šta je nasilje; Psihološko nasilje; Seksualnost; Alternative nasilju; Otac i dete; Odgovornost; Uzroci nasilja; Posledice nasilja. Analiza kurikuluma programa urađena 2017. godine je pokazala da je sadržaj programa usklađen sa tadašnjim internacionalnim standardima, uz isticanje da postoji potreba da se program revidira u odnosu na višegodišnje iskustvo u njegovoj implementaciji, kao i u odnosu na potrebu da se pojača fokus na aspekta rodni uloga, kao jedan od osnovnih uzroka upotrebe nasilja u partnerskom odnosu (Jovanović Belotić, 2017). To je i učinjeno kroz akreditaciju novog programa, koji još uvek nije primenjen od strane aktuelnih pružalaca programa.

Sve ustanove koje programe sprovode u okviru Ministarstva pravde rade po standardizovanom programu za počinioce nasilja u porodici koji obuhvata 16 susreta u trajanju od 90 minuta, koji se realizuju jednom ili dva puta nedeljno (u proseku program traje oko 4, 5 meseci). Značajno je napomenuti da je dužina boravka počinilaca u zatvorima i zavodima različita i da, kod jednog broja počinilaca, zbog kratkog boravka, nije moguće obezbediti njihovo stabilno uključivanje u program koji traje 4-5 meseci. Imajući u vidu da bi specijalizovani programi rada sa počiniocima nasilja po Evropskim standardima trebali da traju znatno duže, otvara se pitanje primenljivosti Evropskih standarda rada u zatvorskim/zavodskim uslovima i pitanje potrebe njihovog prilagođavanja ovom kontekstu rada.

Programom koji se sprovodi u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija su obuhvaćene sledeće teme: vrste nasilja, uzroci nasilnog ponašanja, mitovi i čenjenice o nasilju, posledice nasilnog ponašanja, odgovornost i nasilje, alternative nasilnom ponašanju, plan o nenasilnom ponašanju, kontrola besa, tehnike samoregulacije, rad na prevazilaženju povređenosti i stida, komunikacija i stilovi komunikacije (pasivni, agresivni, pasivno-agresivni i asertivni), neverbalna komunikacija, aktivno slušanje, postavljanje ciljeva, plan prevencije recidiva. Program se realizuje grupno ili individualno, kada nije moguće formirati grupu. Program vodi pojedinac ili par, u zavisnosti od broja učesnika. Iz navedenih tema deluje da je program dominantno usmeren na razvoj veština upravljanja emocijama i konfliktima, dok je za donošenje pouzdanijih zaključaka bilo neophodno izvršiti analizu samog programa, što u okviru ovog istraživanja nije urađeno. Na osnovu dostupnih podataka, stiče se utisak da teme

koje se odnose na stavove prema ženama, muškost, rodne uloge, očinstvo, nisu u dovoljnoj meri zastupljene, što je verovatno povezano i sa potrebom da se program prilagodi različitim ciljnim grupama počinitelaca nasilja u porodici (i onima koji su počinili nasilje prema partnerki/partneru, ali i onima koji su bili nasilni prema deci, roditeljima, i drugim članovima porodice). Istraživanja i smernice u ovoj oblasti pokazuju da je za efikasnost programa važno njihovo prilagođavanje i dizajniranje u odnosu na karakteristike i potrebe svake ciljne grupe počinitelaca, odnosno da za svaku od ovih grupa treba razviti poseban program (Butters et al., 2021; WWP EN, 2023; Jovanovic Belotic i Vall, 2024).

Na osnovu podataka dobijenih od strane predstavnika iz sistema izvršenja zavodskih krivičnih sankcija možemo zaključiti da jednu od teškoća u realizaciji programa u zatvorima i zavodima predstavlja nemogućnost formiranje homogene grupe počinitelaca nasilja u porodici, zbog čega ponekad rade sa heterogenom grupom počinitelaca, ne samo počinitelaca nasilja u porodici, nego i drugih krivičnih dela. Takođe, nedostatak motivacije počinitelaca za učešće u programu je jedan od faktora koji otežava formiranje grupe i realizaciju programa. Navedena ograničenja su relevantna za prethodno otvoreno pitanje primenljivosti postojećih Evropskih standarda u sistemu izvršenja zavodskih sankcija. Predviđeno trajanje programa često nije moguće ostvariti u ovom kontekstu, saradnja sa žrtvama skoro da ne postoji, jer u okviru zatvora i zavoda ne postoje službe koje su zadužene za kontakt sa žrtvama (praksa koja postoji u nekim stranim zemljama).

5. ANALIZA USKLAĐENOSTI PROGRAMA KOJI SE AKTUELNO REALIZUJU U SRBIJI SA EVROPSKIM STANDARDIMA

Analiza usklađenosti programa rada sa počiniocima nasilja sa Evropskim standardima je data u odnosu na trenutno aktivne programe (4 programa u socijalnoj zaštiti i civilnim organizacijama i 4 programa u sistemu pravosuđa). Odnosi se pre svega na programe koji se realizuju u okviru sistema socijalne zaštite i civilnih organizacija. Analiza usklađenosti programa u okviru okružnih zatvora i kazneno popravnih zavoda je ograničena nedovoljnim brojem uključenih ustanova i manjkom

prikupljenih kvalitativnih podataka u istraživanju, kao i pitanjem mogućnosti dosledne primene Evropskih standarda u ovom kontekstu.

Programi koji se aktuelno realizuju u Srbiji u određenoj meri ispunjavaju minimalne standarde rada.

U odnosu na standard *saradnja sa ženskim servisima za podršku žrtvama* rezultati istraživanja prakse u realizaciji programa iz 2021. godine (Adamović Zdravković i Padejski Šekerovi, 2024) pokazuju da je jedan broj programa koji se realizuje u socijalnoj zaštiti i civilnim organizacijama u našoj zemlji ostvario saradnju sa nezavisnim ženskim servisima, što predstavlja pomak u odnosu na period pre izrade standarda rada sa počiniocima partnerskog nasilja u našoj zemlji. Ova vrsta saradnje podrazumevala je proaktivan stav ženskih organizacija u odnosu na kontaktiranje žrtava i predlaganje psihološke podrške u kontekstu rada sa počiniocima nasilja, nasuprot uobičajenom principu rada ženskih organizacija koji se zasniva na samoinicijativnom javljanju žrtava (iskustvo „SOS ženskog centra” u Novom Sadu). Utisak stručnjakinja ženskih organizacija je da je ovakav proaktivan stav doprineo većem uključivanju žrtava u sistem pružanja podrške. Rezultati navedenog istraživanja (Adamović Zdravković i Padejski Šekerović, 2024) su pokazali da je saradnja između programa i ženskih servisa u aspektu kontinuiranog upravljanja rizikom u skladu sa Evropskim standardima postojala prilikom realizacije programa od strane stručnjaka iz „Nacionalne mreže za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA“, koje su realizovali u saradnji sa stručnjakinjama iz ženskih organizacija („Oaza sigurnosti“ iz Kragujevca, „SOS ženski centar“ iz Novog Sada, „Žene za mir“ iz Leskovca, „Osvit“ Niš, i „Ženski centar Užice“). Međutim, rezultati aktuelnog istraživanja, kao što je navedeno, pokazuju da se saradnja kod jednog broja programa (2 od 4) odnosi samo na upućivanje žrtava na ženske organizacije, i ne podrazumeva aktivnu saradnju sa ženskim servisima prilikom upravljanja i procene rizika. Jedan program u okviru svoje službe angažuje nezavisne stručnjakinje koji rade sa žrtvama, a u jednom programu je i dalje prisutna praksa, suprotna definisanim standardima rada, da isti profesionalci rade i sa počiniocima i sa žrtvama. Ovakvu situaciju moguće je razumeti u kontekstu malog broja zaposlenih u tim ustanovama, i sa druge strane, moguće, sa nedovoljnim poznavanjem Evropskih standarda rada.

U odnosu na standard - *fokus na decu* - sva četiri realizatora programa navode da fokus programa nije na deci, da nemaju interni protokol za zaštitu deca, ali svi programi navode da u situacijama kada je prisutno nasilje prema deci uspostavljaju saradnju sa nadležnim institucijama i obaveštavaju ih o nasilju nad decom. Možemo zaključiti da programi nemaju i ne koriste instrumente za upravljanje i identifikaciju rizika za decu, ali da vode računa o dobrobiti dece kroz obaveštavanje nadležnih institucija u svakoj situaciji prepoznatog nasilja prema deci, i da je ovaj standard delimično ostvaren.

Standard - *deljenje informacija i donošenje odluka* - koji se odnosi na saradnju i razmenu informacija između programa i ženskih servisa (broj sastanaka, informacije koje realizatori programa i ženski servisi međusobno razmenjuju, informacije koje razmenjuju sa počiniocima i žrtvama nasilja) - kod programa koji se aktuelno realizuju nije ostvaren jer ni jedan program ne saraduje sa ženskim organizacijama.

Iako je standard - *procena i upravljanje rizikom* - detaljno prikazan u delu Bezbednost i dobrobit žrava, možemo sumirati da su dobijeni podaci u odnosu na ovaj standard nedovoljno konzistentni. Sa jedne strane, svi aktuelni realizatori programa navode da rizik procenjuju kontinuirano tokom trajanja programa i da reaguju u situacijama visokog rizika, a sa druge strane samo dva (od četiri) programa navode da imaju procedure za procenu rizika i da koriste upitnike za procenu rizika. Druga dva programa navode da ne sprovode procenu rizika i nemaju procedure za upravljanje rizikom, smatrajući da je procena rizika zadatak drugih institucija (policije, centra za socijalni rad i drugih), a da su programi usmereni na promenu nasilnih obrazaca ponašanja kod počinitelaca. Dobijeni rezultati u odnosu na ovaj standard su nekonzistentni i ukazuju na njegovu nedovoljnu implementiranost u realizaciji programa rada sa počiniocima nasilja i da je ovaj segment takođe potrebno unaprediti.

Program za počinioce nasilja koji se realizuje u socijalnoj zaštiti i civilnim organizacijama namenjen je muškarcima koji su počinili partnersko nasilje i ispunjava Evropski standard da *programi treba da budu kreirani za specifičnu ciljnu grupu počinitelaca nasilja*. Program koji se realizuje u sistemu pravosuđa ne ispunjava navedeni standard. Namenjen je generalno počiniocima nasilja u porodici, a ne specifično počiniocima partnerskog nasilja.

U odnosu na standard - *trajanje i struktura programa* - program u socijalnoj zaštiti ispunjava standard u odnosu na strukturu, ali ne i na trajanje programa. Postojeći

program rada ima fazu procene i fazu intenzivnog rada. Intenzivni rad svi aktuelni programi realizovali su u formi grupnog rada. Program ima fazu završavanja i fazu praćenja. Faza intenzivnog rada traje 36 sati i 12 sati je kraća od Evropskog standarda koji predviđa 48 sati intenzivnog grupnog rada. Program koji se realizuje u okružnim zatvorima i kazneno-popravnim zavodima obuhvata 24 sata intenzivnog grupnog rada (16 susreta po 90 minuta), i njegovo trajanje je duplo kraće od Evropskog standard. Kroz istraživanje nisu prikupljeni podaci koji se odnose na strukturu programa u ovom kontekstu.

Sadržaj programa i ciljevi programa - svi programi realizovani u socijalnoj zaštiti u najvećoj meri ispunjavaju ovaj standard. Program je usmeren na minimalne očekivane ishode definisane Evropskim standardima i u skladu je sa definisanim principima rada. Program ima definisan sadržaj, teme, strukturu sesija i materijal, odnosno priručnik za rad. Kurikulum programa koji se realizuje u okviru zatvora i kazneno-popravnih ustanova nije analiziran u okviru ovog istraživanja, tako da se u odnosu na ovaj segment ne mogu izvesti pouzdani zaključci. Na osnovu tema koje se obrađuju u programu, može se pretpostaviti program ne ispunjava definisanje ciljeve koji se odnose na razumevanje nasilja kao rodno-zasnovanog fenomena, na razumevanje rodnih uloga i njihove povezanosti sa nasiljem.

Standard osiguranje kvaliteta i evaluacija - aktivni programi delimično ispunjavaju. Programe aktuelno realizuju profesionalci koji su prošli obuku iz akreditovanog programa za rad sa počiniocima partnerskog nasilja u socijalnoj zaštiti, odnosno kroz edukaciju za rad sa počiniocima nasilja u porodici u pravosudnom sistemu. Ovaj rezultat predstavlja promenu u odnosu na ranije istraživanje (Jovanović, 2017b), koje je pokazalo da programe sprovode i profesionalci bez specijalizovane obuke. Imajući u vidu jako mali broj trenutno aktivnih programa (4 u socijalnoj zaštiti i civilnim organizacijama), dobijeni rezultat da svi profesionalci koji trenutno rade imaju specijalizovanu obuku moguće reflektuje nedostatak aktivnih programa, pre nego sistemski napredak u unapređenju kompetencija profesionalaca.

Programi ne zadovoljavaju navedeni standard u delu trajanja obuke za sprovođenje programa koja u oba sistema, socijalnoj zaštiti i pravosuđu, traje znajčajno kraće od predviđenog standarda od 84 sata specijalizovane obuke. Takođe program po kome je realizovan dosadašnji rad sa počiniocima partnerskog nasilja ne obuhvata sve

standardima definisane teme. Neke od njih su: veštine vođenja motivacionog intervjua, procena i upravljanje rizikom kojima se navedeni program obuke profesionalaca ne bavi. Supervizija nije obezbeđena kod najvećeg broja programa. Realizovani programi standard koji se odnosi na evaluaciju ispunjavaju delimično. Poseduju evidenciju broja upućenih počinitelaca, broja počinitelaca koji su napustili program i broja počinitelaca koji su uspešno završili program. Ne postoji prikupljanje podataka pre, tokom i nakon realizovanog programa, koje bi omogućilo poređenje podataka i evaluaciju efekata realizovanog programa, i u skladu sa tim unapređivanje programa rada.

Obuka profesionalaca iz pravosuđa trajala je 8 dana, 64 sata obuke i bila je organizovana u okviru projekta Saveta Evrope „Jačanje zaštite ljudskih prava lica lišenih sloboda“. Imajući u vidu da su prošli obuku koja je namenjena heterogenoj ciljnoj grupi - zavisnicima od alkohola, zavisnicima od droga, počiniocima nasilja u porodici i počiniocima drugih krivičnih dela - a ne specifično počiniocima partnerskog nasilja, možemo zaključiti da postojeći program u ovom segmentu nije usklađen sa Evropskim standardima, koji definišu neophodnost kreiranja specifičnog programa za svaku ciljnu grupu počinitelaca nasilja.

6. BARIJERE U USPOSTAVLJANJU EFIKASNIH, NA SIGURNOSTI ŽRTAVA ZASNOVANIH PROGRAMA RADA SA POČINIOCIMA NASILJA

Iako se programi rada sa počiniocima nasilja u našoj zemlji u okviru socijalne zaštite realizuju više od deset godina, i dalje postoje određene vrlo ozbiljne barijere za uspostavljanje efikasnih, na sigurnosti žrtava zasnovanih programa rada. Specijalizovani programi koji se realizuju u okviru sistema izvršenja zavodskih krivičnih sankcija se razvijaju u prethodnih nekoliko godina, i takođe se suočavaju sa određenim barijerama.

Najvažnije barijere koje smo identifikovali nakon sprovedenog istraživanja su:

- *Nedostatak stabilnog finansiranja programa i mali broj lokalnih zajednica u kojima su programi dostupni*

Realizacija programa u sistemu socijalne zaštite i organizacijama civilnog društva do danas nije uspostavljena na finansijski održiv način, što predstavlja jednu od osnovnih barijera u segmentu održivosti programa. Dominantno su realizovani kao projektna aktivnost, finansirana od inostranih ili lokalnih donatora, što je dosadašnju realizaciju organičavalo na trajanje projekta. Posledice je prestanak realizacije programa u većini gradova u kojima su realizovani u određenom kontinuitetu. Izuzetak predstavlja Gradski centar za socijalni rad u Beogradu koji, u okviru organizacione jedinice Savetovališta za brak i porodicu, godinama u kontinuitetu realizuje program. Izazov u ovakvoj realizaciji programa je činjenica da različiti stručnjaci iz iste organizacione jedinice realizuju rad i sa počiniocima i sa žrtvama nasilja i realizuju ga na istom mestu, što je suprotno Evropskim standardima rada. Takođe, ovakav model teško može da se primeni u drugim gradovima u kojima ne postoje savetovališta za brak i porodicu ili gde u savetovalištim radi mali broj stručnjaka. Često su savetovališta u lokalnoj sredini jedini servisi koji rade sa žrtvama nasilja, a uvođenje programa kao dela njihovih aktivnosti, sa povećanjem broja počinilaca koji prolaze kroz programe, moglo bi otežati i ugroziti realizaciju savetodavno-terapijskih usluga sa drugim korisnicima. Rezultati istraživanja na Zapadnom Balkanu takođe ukazuju na ove rizike kada država uvodi programe bez dodatnog finansiranja (Jovanović Belotić i Vall, 2022). Takođe, rezultati istraživanja na Zapadnom Balkanu pokazuju da pružaoci ove usluge moraju biti specijalizovani entiteti sa definisanim finansijskim i ljudskim resursima (Jovanović Belotić i Vall, 2024).

U okviru Uprave za izvršenje krivičnih sankcija programi se realizuju u okružnim zatvorima i kazneno-popravnim zavodima, bez dodatnih finansijskih sredstava. Programi u okviru Povereničkih kancelarija se ne realizuju, usled manjka finansijskih resursa koji bi obezbedili zapošljavanje dovoljnog broja profesionalaca u odnosu na potrebe rada.

- *Nedostatak sistemskog rešenja u odnosu na pitanje pružalaca usluge programa rada sa počiniocima nasilja i njihove saradnje*

U ovom trenutku još uvek nije definisan sistem u okviru koga će se programi organizovati, finansirati i realizovati - u okviru socijalne zaštite, u okviru Ministarstva pravde, kombinovano u oba sistema, ili u nekim drugim sistemima. Takođe, nije jasno koje ustanove/organizacije mogu da realizuju programe, i da li za određene ustanove

postoji konflikt interesa (npr. centri za socijalni rad). Zakon o rodnoj ravnopravnosti u članu 56 definiše da „profesionalna lica i lica koja su prijavila nasilja, a koja učestvuju u zaštiti žrtava nasilja i njihove dece, ne mogu istovremeno učestvovati i u sprovođenju programa za rad sa licima koja su izvršila nasilje, niti se ove usluge mogu organizovati u istom prostoru, odnosno u istom organu, organizaciji i ustanovi“¹⁵. Iz ove zakonske odredbe može proizilaziti ograničenje centara za socijalni rad, odnosno savetovališta za brak i porodicu, da sprovode programe za počiniocce, a obzirom da su uključeni u aktivnosti zaštite žrtava.

Takođe, postoji određeni rizik da kao pružaoci ove usluge budu definisane ustanove koje rade i druge poslove, kako bi se izbeglo dodatno finansiranje specijalizovane usluge, što bi verovatno imalo negativan uticaj na kvalitet ovih programa.

Iako je „Nacionalna mreža za programe rada sa počiniocima nasilja u porodici OPNA” u saradnji sa ženskim organizacijama izradila predlog standarda rada sa počiniocima partnerskog nasilja 2019. godine, na državnom nivou standardi rada sa počiniocima partnerskog nasilja i dalje nisu doneti. Donošenje ovih standarda je predviđeno Strategijom za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021-2025 (Vlada Republike Srbije, 2021), ali još uvek nisu načinjeni koraci u tom smeru.

Uočena je i potreba za dodatnom saradnjom između sistema socijalne zaštite, Ministarstva pravde i organizacija civilnog društva koja bi omogućila upućivanje počinitelaca nasilja na programe (na primer, upućivanje počinitelaca od strane Povereničkih kancelarija na aktivne programe u sistemu socijalne zaštite, ili koordinaciju svih ovih aktera u post penalnom periodu).

- *Nedovoljna obučenosť stručnjaka koji realizuju programe o standardima rada sa počinicima partnerskog nasilja*

Ova barijera utiče na to da pojedini stručnjaci koji realizuju programe u okviru sistema socijalne zaštite i organizacija civilnog društva nemaju saradnju sa ženskim

¹⁵ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, „Službeni glasnik RS”, br. 52/2021-7, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>

organizacijama ili nezavisnim stručnjakinjama koje bi pružale psihološku podršku svim žrtvama. Sa druge strane, i kod nekih stručnjaka koji realizuju programe i upoznati su sa standardima, nije u zadovoljavajućoj i potrebnoj meri uspostavljena saradnja sa službama koje pružaju podršku žrtvama. Ponekad se saradnja svodi na informisanje žrtve o mogućnosti javljanja organizacijama koja pružaju podršku žrtvama, bez dalje saradnje i zajedničke procene rizika tokom realizacije programa. U pojedinim gradovima saradnja između programa i ženskih servisa izostaje zbog činjenice da u lokalu ne postoje ženske organizacije ili zbog toga što pojedine ženske organizacije nisu spremne da sarađuju sa programima.

- *Upućivanje počilaca na program nije stabilno, kontinuirano i dovoljno*

U većini programa koji su realizovani prethodnih godina, u okviru sistema socijalne zaštite i organizacija civilnog društva, upućivanje počilaca na program bilo je nestabilno, često je prevazilaženo pre svega profesionalnim i ličnim relacijama stručnjaka koji realizuju program i uputnog organa, i povezano je sa nedovoljno razvijenim zakonskim regulativama kojima se počinioci upućuju na programe. Centri za socijalni rad u nedovoljnom broju upućuju počinioce na programe, a upućivanje od sudova sada je prisutno u većem broju nego ranije, ali ono zahteva stabilnost realizacije programa, zbog čega je verovatno i najviše zastupljeno u programu koji se realizuje u Beogradu. Dobrovoljno uključivanje počilaca na program skoro da uopšte nije zastupljeno, što može da ukazuje na potrebu promocije programa kroz predstavljanje njegovih pozitivnih efekata kako za same počinioce, tako i za žrtve (žene, decu).

Sa druge strane, broj počilaca nasilja u kazneno popravnim zavodima i okružnim zatvorima varira, što uz kratke kazne, dovodi do praksi u kojima se formiraju mešovite grupe (koje uključuju počinioce nasilja u porodici, ali i osobe osuđene za druga dela sa elementima nasilja), odnosno nemogućnosti da se počinioci uključe u duže programe.

- *Programi rada se ni posle više od deset godina ne realizuju kao deo multisektorskog odgovora na nasilje u porodici*

Imajući to u vidu, čini se neophodnim na sistemskom nivou uložiti napor za veće razumevanje značaja programa za dobrobit žrtava i njihovu efikasniju zaštitu, i neophodnost sistemskog uključivanja programa u multisektorski odgovor na nasilje u porodici.

7. PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE PROGRAMA RADA SA POČINIOCIMA NASILJA U SRBIJI

Da bi realizacija programa rada sa počinocima nasilja u Srbiji bila efikasnija i stabilnija neophodno je:

- Obezbediti stabilno finansiranje usluge u okviru sistema socijalne zaštite i organizacija civilnog društva. Ukoliko se ne obezbedi stabilno finansiranje usluge možemo očekivati da će broj pružalaca usluge ostati veoma mali, kao trenutno, ili će biti vrlo nestabilan i promenljiv. Istovremeno je potrebno obezbediti finansiranje i rada sa žrtvama nasilja u kontekstu sprovođenja programa za počinioce, koje najčešće sprovode ženske nevladine organizacije. Takođe je važno istaći neophodnost finansiranja programa kao specijalizovanih usluga, umesto pretpostavke da će se sprovoditi u okviru redovnih aktivnosti već postojećih ustanova i usluga.

Potrebno je dalje raditi na analizi kapaciteta okružnih zatvora i kazneno-popravnih zavoda kako bi se razumelo u kojoj meri postojeći ljudski resursi mogu da odgovore na potrebe za sprovođenjem programa rada sa počinocima nasilja, odnosno obezbediti resurse da se ovi programi sprovode.

- Osigurati postojanje aktivnih programa u svim većim gradovima u Srbiji, kako bi usluga bila dostupna u čitavoj zemlji.
- Obezbediti stabilno i sveobuhvatno upućivanje počinilaca na programe, kroz sve postojeće zakonske i standardima definisane kanale, uz fokus na veći broj počinilaca koji prolaze kroz programe.
- Definisati procedure kroz koje se počinioce koje prate Povereničke kancelarije upućuju na programe rada sa počinocima nasilja, obzirom da čitava grupa počinilaca koji su u ovom sistemu nema mogućnosti da se uključi u programe.
- Neophodno je upoznati sve profesionalce koji realizuju programe sa standardima rada i osigurati realizaciju programa u skladu standardima kroz njihovo usvajanje.
- Jasno definisati proceduru saradnje između programa rada sa počinocima partnerskog nasilja i ženskih organizacija ili nezavisnih stručnjakinja, što

predstavlja jedan od važnih elemenata za procenu rizika i efikasno upravljanje rizikom tokom realizacije programa.

- Neophodno je obezbediti realizaciju programa kao stabilan i redovan deo multisektorskog odgovora na nasilje u porodici u Srbiji, što trenutno takođe nije prisutno.
- Neophodno je raditi na intenzivnijem povezivanju programa sa ženskim organizacijama kako bi se obezbedila njihova saradnja u budućoj realizaciji programa.
- Realizacija programa u skladu sa akreditovanim programima koji ispunjavaju kriterijume definisane standardima treba da obezbedi kvalitet pružene usluge i kredibilitet kod uputnih organa (tužilaštva, suda, centra za socijalni rad, povereničkih kancelarija), što bi smanjilo ili isključilo diskriminaciju između javnih ustanova i civilnih organizacija koje realizuju programe.
- Uspostaviti saradnju između okružnih zatvora i kazneno-popravnih zavoda, povereničke službe i programa rada sa počiniocima nasilja u zajednici, kako bi se počinioci upućivali na programe u post-penalnoj fazi, kada je rizik od ponavljanja nasilja veći.
- Razviti specijalizovane programe rada sa drugim kategorijama počinitelaca nasilja (kao što su počinioci nasilja prema deci, žene počinioci nasilja i sl) u sistemu socijalne zaštite i organizacija civilnog društva. Analizirati i preispitati postojeći program u okviru kazneno popravnih zavoda i okružnih zatvora u odnosu na preporuku da bude dizajniran/prilagođen za svaku od specifičnih grupa počinitelaca nasilja u porodici (na primer, poseban program za muškarce koji su počinili nasilje prema svojim partnerkama).
- Uspostaviti multisektorsku radnu grupu u kojoj će se okupiti predstavnici Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, Ministarstvo pravde kao i druge relevantne ustanove i tela, sa ciljem da definišu polja medjusobne saradnje i daljeg razvoja programa rada sa počiniocima nasilja u svakoj lokalnoj sredini.

LITERATURA

Adamović Zdravković, S. i Padejski Šekerović, N. (2024). Prikaz sprovođenja programa rada sa učiniocima rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji tokom 2021. godine. *Temida*. Rad prihvaćen za objavljivanje 24.06.2024.

Butters, R.P., Droubay, B.A., Seawright, J.L., Lundahl, B. & Whitaker, L. (2021). Intimate partner violence perpetrator treatment: Tailoring interventions to individual needs. *Clinical Social Work Journal*, 49, 391–404. <https://doi.org/10.1007/s10615-020-00763-y>

Council of Europe. (2011). *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*. <https://rm.coe.int/1680a48903>.

Jovanović Belotić, S. (2017). *Programi rada sa počiniocima nasilja u Srbiji, sadašnjost i budućnost; analiza aktuelnog stanja i smernice za unapređenje prakse*. Neobjavljen rad u okviru projekta „Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojkicama u Srbiji II“.

Jovanović Belotić, S. (2019). *Standardi programa rada sa počiniocima nasilja u partnerskim odnosima*. Neobjavljen rad u okviru projekta „Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojkicama u Srbiji II“.

Jovanović Belotić, S., Adamović Zdravković, S., Padejski Šekerović N., Perić, I. i Petronijević, G. (2022). *RESTART – priručnik za sprovođenje programa rada sa počiniocima nasilja zasnovanog na sigurnosti žrtava*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Jovanović, S.,¹⁹ & Vall, B. (2022). *Perpetrator Programmes in the Western Balkans; Mapping the Existing Practices and Ways Forward*. The European Network for the Work with Perpetrators of Domestic Violence (WWP EN). https://www.work-with-perpetrators.eu/fileadmin/wwp/What_we_do/Research/STOPP_-_Perpetrator_programmes_in_the_Western_Balkans/WWPEN_STOPP_RegionalReport_220531_WEB.pdf

Sekulić, J., i Malešević, D. (2012). *Priručnik za obuku profesionalaca i profesionalki za tretman počinitelaca nasilja u partnerskim odnosima*. Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike.

Vlada Republike Srbije. (2021). *Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja nad ženama i nasilja u porodici za period 2021-2025. godine*. <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/ostalo/sektor-za-socijalnu-zastitu/strategija-za-spreccavanje-i-borbu-protiv-rodno-zasnovanog-nasilja-prema-zenama-i-nasilja-u-porodici-za-period-2021-2025-godine>

WWP EN [European Network for the Work with Perpetrators of Domestic Violence]. (2018). Guidelines to develop Standards for Programmes Working with Perpetrators of Domestic Violence. Working document. Available at: https://www.work-with-perpetrators.eu/fileadmin/wwp/Learn/Guidelines_manuals_policies/WWP_EN_Guidelines_for_Standards_v3_2018.pdf

WWP EN [European Network for the Work with Perpetrators of Domestic Violence]. (2023). European Standards for Perpetrator Programmes - Standards for Survivor Safety-Oriented Intimate Partner Violence Perpetrator Programmes. Working document. Available at https://www.work-with-perpetrators.eu/fileadmin/wwp/What_you_can_do/Ensure_the_quality_of_your_perpetrator_programme/European_Standards_for_Perpetrator_Programmes/European_Standards_for_Perpetrator_Programmes_website.pdf